

VERSIFIKATORSKA TEHNIKA RUĐERA BOŠKOVIĆA

BRANIMIR GLAVIČIĆ
Filozofski fakultet u Zadru

UDK: 801.6:886.2.09:873.09:929 BOŠKOVIĆ
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 1987-02-04

Glavno je Boškovićevo pjesničko djelo veliki prirodoznanstveni ep *De solis ac lunae defectibus* («O pomrčini sunca i mjeseca») ispjevan nadahnuto u maniri rimskih klasika Vergilija i Lukrecija.

Stih je spjeva daktilski heksametar. Analiza ritmički relevantnih čimbenika (odnos daktila i spondeja, upotreba cezura i dijereza, režim četvrte stope, završetak stiha i dr.) pokazala je da se Bošković, gradeći svoj heksametar, odlučio ponajviše za praksu svojih glavnih književnih uzora. Otuda u njegovu heksametru uz pretežno klasičke crte podosta i onih arhalčnijih, zbog čega njegov stih možemo označiti kao heksametar vergilijevisko-lukrecijeviskog tipa.

Versifikacijskom umješnošću, prozodijskom besprijekornošću i metričkom pravilnošću osigurao je sebi Bošković istaknuto mjesto među latinskim pjesnicima u povijesti toga antičkog stiha u Hrvata.

Ove će se godine raznim manifestacijama u zemlji i inozemstvu svečano obilježiti dvjestota obljetnica smrti hrvatskoga učenjaka svjetskog glasa, fizičara, matematičara, filozofa i astronoma Ruđera Boškovića (Dubrovnik, 1711 — Milano, 1787). Stoga ovaj rad neka bude skromnim prilogom svijetloj uspomeni jednoga od najvećih umova našega naroda.

Da je Bošković sva svoja znanstvena djela napisao na latinskom jeziku, i široj je kulturnoj javnosti dobro poznato. Manje je, čini se, poznato da nije pisao isključivo u prozi. Iako je intenzivno i doživotno bio zaokupljen znanstvenim razmišljanjima i raznovrsnim istraživanjima, imao je i pjesničkih ambicija te je ostvario prilično opsežan opus znatna umjetničkog dometa. Uz desetak što duljih što kraćih prigodnih pjesama, ispjevanih po tadašnjem običaju u čast evropskih vladara i drugih odličnika,¹ glavno mu je i, bez sumnje, najuspjelije djelo veliki prirodoznanstveni ep s područja astronomije *De solis ac lunae defectibus* («O pomrčini sunca i mjeseca») u pet pjevanja s ukupno 5.570 stihova,² ispjevan u maniri rimskih klasika Lukrecija i Vergilija. Odmah

¹ Npr. u čast Marije Terezije, poljskoga kralja Stanislava I, francuskog Luja XVI, pape Benedikta XIV i dr.

² I. izd. London, 1760; II. izd. (dotjerano i dopunjeno, kojim sam se služio) Mleci, 1761; III. izd. Rim, 1767; IV. izd. s francuskim prijevodom Pariz, 1779.

po objavljivanju stručna je kritika obasula autora laskavim priznanjima proglašujući Boškovića dostojnim pjesnikā Augustova vijeka, što je u ono doba, doba klasicizma, bila najveća moguća pohvala.³

Podrobnije raspravljanje o Boškovićevu spjevu kao književnoj umjetnini *sui generis* ostavit ćemo za drugu priliku, a ovdje ćemo uzeti u razmatranje sam njegov stih, daktilski heksametar; to s ciljem da pokažemo koliko se on u versifikaciji pridržavao klasičkih rimskih normi te koliko se uspio i stihovno približiti svomu antičkom književnom uzoru, odnosno uzorima, što je bila svjesna i disciplinirana težnja, ambicija i ideal svih humanističkih i klasicifističkih stvaralaca.

Kao i u prethodnim studijama hrvatskih i evropskih latinista,⁴ u obradi podataka koji se tiču vanjske metrike poslužio sam se suvremenom američkom statističkom metodom,⁵ ali bez nekih minucioznosti koje sam smatrao nebitnima u svome radu za stvaranje temeljne predodžbe o kakvu ritmičkom fenomenu. Umjesto toga obratio sam pažnju na neke pojave koje pripadaju u domenu unutrašnje metrike, a daju izoštreniju sliku upravo kad je riječ o versifikacijskim osobitostima pojedinih autora. Stoga sam u zasebnim odjeljcima razmotrio ne samo odnos daktilā i spondejā nego i upotrebu cezura i djereza, zatim strukturu drugoga polustiha i režim četvrte stope te prozodiju i pojavu elizije, a sve zajedno na tisuću stihova iz cijeloga epa kako bi rezultati istraživanja bili što pouzdaniji.⁶

Prozodija. Osnovni preduvjet za tvorbu pravilnih stihova u duhu antičke kvantitativne metrike jest solidno poznavanje prozodije, tj. nauke o kvantitetu slogova, u užem smislu riječi. I, budući da se radi o nečemu elementarnom, svako se kršenje prozodijskih pravila upisuje pjesniku u veći grijeh nego bilo koji drugi lapsus na području versifikacije. Kako s time stoji stvar u Boškovića? Općenito uzevši, može se reći da je Boškovićevo poznavanje rimske prozodije vrlo solidno. Klasički pak orijentirana prozodija svjedoči o njegovoj načitanosti klasičkim poetskim tekstovima kao i o njegovoj prizrvenosti klasičkim

³ Iz predgovora francuskom prijevodu, str. XXIX.

⁴ »Ritmička struktura Marulićeva heksametra«, *Živa Antika*, 28/1978, sv. 1—2, str. 125—145; »Heksametar latinista Jakova Bunića Dubrovčanina«, *Radovi Fil. fak. u Zadru*, 17, 1977/78. (1979), str. 247—265; »Heksametar latinista Džona Rastića«, *Živa Antika*, 31, sv. 1—2, 1981, str. 305—331; »O ritmičkoj strukturi Danteova heksametra«, *Radovi Međunarodnog simpozija »Dante i slavenski svijet«*, Zagreb, JAZU, str. 249—260; osnovne podatke o ritmičkoj strukturi heksametra u tzv. Splitskom ulomku *Davidijade*, za koji sam naknadno utvrdio da je suprotno dotadašnjem mišljenju zapravo djelo engleskog pjesnika Abrahama Cowleya (*Forum*, 18, 1979, br. 3, str. 401 i d.). v. na kraju moje studije o Marulićevu heksametru.

⁵ V. poblježe G. E. Duckworth, *Vergil and Classical Hexameter Poetry* (A study in Metrical Variety), The University of Michigan, Ann Arbor, 1969.

⁶ To su ovi odlomci: I 1—100, 401—500, II 101—200, 501—600, III 201—300, 601—700, IV 301—400, 701—800, V 401—500, 801—900. Donosim ih prema mletačkom izdanju u kojem je prvo i peto pjevanje za stanovit broj stihova duže, koje u navođenju primjera obilježujem znakom +).

metričkim normama. Vidi se to jasno iz cijeloga njegova djela, a i odatle što on od svojih versifikacijskih uzora preuzima kadšto i neke rjeđe pojedinosti, naprimjer perfektni nastavak *-ērunt* umjesto običnoga *-ērunt*: I 367 *extulērunt* i V 48 *texūrunt*⁷ ili kad slog *hoc* (I 404) uzima, i pred vokalom, kao dug po položaju. Vidi se to i po usvajanju ovakvih, zakonitih dvostrukosti poput *Ēous* (I 245) — *Ēous* (II 155), *chorēas* (I 946) — *chorēas* (V 926), gdje jedan te isti vokal vrijedi sad kao dug, sad kao kratak zavisno od toga nalazi li se u arzi ili u tezi.

Međutim, ne ograničujući se na prozodiju augustovskih pjesnika, pokračuje kadšto završni vokal u riječi *ergō* (npr. IV 795), što se praktičiralo tek od Stacija dalje.⁸

Tu i tamo uzima sebi slobodu da iz metričkih razloga uvede i po koju kasniju prozodiju, pa uz klasičko *quattuor* (II 188) ima i *quātuor* (II 1015).

Iz istih razloga ima dubletu (klasički moguću) *magis* i *mage* u istom stihu (I 483).

Na sljedećim mjestima privlači pažnju njegov različit tretman kratka vokala iste riječi pred skupinom *muta cum liquida* u slabini: taj ostaje kratak u drugoj kračini treće stope zbog skanzije *nŷ-granti* (III 241 i 779), dok u prvoj kračini iste stope dolazi do duljenja po položaju jer se traži skanzija *nig-ranti* (III 274 i 952).

Na praksu njegovih miljenika Lukrecija i Vergilija upućuju sinropa *repostus* (I 11, V 10, 213, 367), apokope *dein* (V 819) i *proin* (II 147) te siniceze *dēinde*, *prōinde* (*passim*), a zatim u riječima na *-eus* (*aurēus*, *alvēus*)⁹ i vrlo često, kao uostalom i u Lukrecija, siniceza u pridjevu *tenuūs*.¹⁰ Jednom nalazim sinicezu i u perfektu *fūerunt* (II 843).

Pogrešnu prozodiju ima samo u dvjema riječima: *trīcies* (II 1018 i 424) mj. *trīcies* (ukoliko ne upotrijebimo sinicezu *trīcjes*) i *Orēades* (V + 54) mj. *Orēades* (kako pravilno uzima u V 924 i 997).

Elizija. Visoka frekvencija elizije predstavlja jednu od najmarkantnijih crta kojom se Boškovićev heksametar razlikuje od stiha njegovih literarnih i metričkih uzora. U Boškovićevu se naime epu javlja elizija u rasponu od 46 do 72 na stotinu analiziranih stihova ili prosječno 63 puta. U rimskih je pak pjesnika, i onih u kojih je najčešća, taj broj znatno niži: u Vergilija 50, Horacija 40, Lukrecija 27, Ovidija 15.¹¹ Tomu je, čini se, razlog što je Bošković ovdje udružio praksu

⁷ Za što ima jedan primjer u Vergilija i tri u Horacija; v. poblje A. Ernout, *Morphologie historique du latin*, Paris, 1945, str. 338.

⁸ Isp. F. Crusius, *Römische Metrik*, München, 1955, str. 27.

⁹ V. i odjeljak o završetku stiha

¹⁰ Čak na ovih 24 mjesta u cijelom epu: I 73, 554, 927, II 438, III 70, 123, 191., 512, 781, 807, 840, 885, IV 350, 828, V 102, 237, 264, 496, 559, 718, 763, 769, 779, 824.

¹¹ Podatke donosim prema W. J. Kosteru *Traité de métrique grecque, suivi d'un précis de métrique latine*, Leyde, 1953, str. 313, bilj. 1, izuzev za Lukrecija, koji sam broj ustanovio analizom prvih tisuću stihova njegova epa *De rerum natura*.

klasičkih pjesnika s praksom starijih rimskih daktilika. Tako je po uzoru na Vergilija elizija vrlo česta u trećoj stopi,¹² a po uzoru na starije daktilike jače se prakticira u posljednje dvije te između četvrte i pete stope.

Zbog visoke frekvencije nije čudno da se u jednom Boškovićevu stihu može naći i više elizija: najčešće dvije, znatno rjeđe tri i, samo dvaput (II 1170 i V + 19), četiri. Evo nekoliko najmarkatnijih primjera u kojima jedna elizija slijedi za drugom:

I 55 *Erg(o) opus excipit(e) atqu(e) aures adhibete canenti*

I 71 *Tolluntur coel(o) atqu(e) humil(i) a tellure recedunt*

II 138 *Nec ver(o) aethere(um) usqu(e) adeo tolluntur in axem*

II 188 *Diva semel tant(um) ant(e) annos bis quattuor ora*

III 244 *Iliaeso rutilar(e): atqu(e) atr(ae) ubi denique frontis*

V+19 *Lustr(o) iter(um) atqu(e) iter(um) et studio consumor inani.*

Spomenimo i to da u Boškovića dolazi čak u 1,8% stihova do elizije kakve jednosložne riječi (*me, tu, te, se, qui, quae, quā, quo, quem, si, iam, dum*), što se u klasičko doba, izuzevši Horacija, rijetko događalo, a u mnogih neolatinskih pjesnika jednom ili nijednom.

Daktili i spondeji. Praćenjem izmjene daktila sa spondejima i njihova brojčanog odnosa unutar osam najfrekventnijih oblika heksametra kako se javljaju u pojedinim pjesnika otkrivaju se — sa stanovišta suvremene nauke — u znatnoj mjeri individualne crte njihove u gradnji toga ritmički polimorfnog stiha, kao i versifikacijski utjecaji ranijih daktilika na kasnije.

Polazeći s tih, znanstveno već priznatih pozicija, u svojoj ću se radnji ograničiti, u okviru raspoloživa prostora, na registriranje onih pojava koje su u versifikacijskom pogledu za ilustraciju Boškovićeva stiha najbitnije. No prije toga potrebno je učiniti ovu napomenu: od 32 oblika heksametra, koliko ih nalazimo u grčkih daktilika, napose Homera, u klasičko se doba javlja u Rimljana samo polovica, i to ovih šesnaest: *dsss(ds), ddss(ds), dsds(ds), sdss(ds), ssss(ds), ddds(ds), ssds(ds), sdds(ds), dssd(ds), ddsd(ds), sdsd(ds), dsdd(ds), sssd(ds), sddd(ds), dddd(ds)* i *sddd(ds)*.¹³ Do tolikog smanjenja došlo je iz toga razloga što je tzv. *versus spondiacus*, tj. heksametar sa spondejem u petoj stopi — a takav može imati, kad se iskoriste sve zamjene u prve četiri stope, 16 varijanta — bio tada izvanredno rijedak¹⁴ i za tipologiju latinskoga heksametra gotovo bez ikakve važnosti. Stoga se posljednje dvije stope

¹² Primjere v. dalje u odjeljku o cezurama i dijerezama.

¹³ Obično se donose u takvom redosljedju prema njihovoj frekvenciji u Vergilijevoj *Eneidi*; isp. D u c k w o r t h, o. c., str. 25.

¹⁴ U Homera, na primjer, javlja se jednom na otprilike 20 stihova, a u Vergilijevoj *Eneidi* tek na svakih 400.

(daktil + spondej), u kojima se zamjena u pravilu ne prakticira,¹⁵ koje dakle predstavljaju gotovo konstantu, u tipologiji obično i ne označuju.

No i u tako smanjenom broju varijanata još je uvijek ostalo dovoljno mogućnosti za poželjno variranje, pa i favoriziranje i kontrastiranje jednih oblika u odnosu na druge, čak do te mjere da nam već osnovni podaci vanjske metrike daju vrlo interesantnu i uvjerljivu sliku o individualnim karakteristikama dotičnog pjesnika kad je riječ o tom aspektu gradnje stiha. Da bismo to pokazali, bit će dovoljno navesti prvih osam najfrekventnijih oblika u dvojice najutjecajnijih augustovskih pjesnika, Vergilija i Ovidija, iz njihovih djela *Eneide* i *Metamorfoza*, kojima usporedbe radi, jer nas to ovdje u prvom redu i zanima, dodajem odmah takve iste oblike Lukrecijeva i Boškovičeva heksametra:¹⁶

	1	2	3	4	5	6	7	8
Verg.	<i>dsss</i>	<i>ddss</i>	<i>dsds</i>	<i>sdss</i>	<i>ssss</i>	<i>dddS</i>	<i>ssds</i>	<i>sdds</i>
Ovid.	<i>ddss</i>	<i>dsss</i>	<i>dssd</i>	<i>dsds</i>	<i>ddsd</i>	<i>dddS</i>	<i>dsdd</i>	<i>dddd</i>
Lukr.	<i>dsss</i>	<i>ddss</i>	<i>dsds</i>	<i>sdss</i>	<i>dddS</i>	<i>dssd</i>	<i>ssss</i>	<i>ddsd</i>
Bošk.	<i>dsss</i>	<i>dsds</i>	<i>ssss</i>	<i>ddss</i>	<i>sdss</i>	<i>dddS</i>	<i>dssd</i>	<i>ssds</i>

Kako vidimo, razlike nisu nipošto neznatne: u Vergilija je, naprimjer, najfrekventniji oblik *dsss*, a u Ovidija *ddss*; od prva četiri Vergilijeva oblika među Ovidijevima nalaze se tri (bez *sdss*), i to u drugačijem redosljedu, a od Ovidijevih najfrekventnijih osam ima ih među Vergilijevima samo četiri (*ddss*, *dsss*, *dsds*, *dddS*), dok se ostala četiri (*dssd*, *ddsd*, *dsdd*, *dddd*) javljaju u Vergilija u donjem dijelu ljestvice, od devetoga do petnaestog mjesta; svaki se od osam prvih Vergilijevih oblika završava spondejem, što znači da je u *Eneidi* četvrta stopa vrlo često spondej, dok ih se u Ovidija polovica završava daktilom; naprotiv, svaki se od Ovidijevih prvih osam oblika započinje daktilom, što znači da je u *Metamorfozama* prva stopa vrlo često daktil, dok ih se u Vergilija polovica započinje spondejem. I još nešto što je osobito važno za ritmičku sliku obaju heksametara: u Vergilijevih prvih osam oblika nalazimo 12 daktila i 20 spondeja, dok je u Ovidija omjer upravo obratn: 20 daktila i 12 spondeja. U Vergilijevu dakle heksametru pretežu spondeji, a u Ovidijevu daktili.¹⁷

Lukrecijev je pak heksametar, prema očekivanju, iz istog aspekta znatno bliži Vergilijevu, s kojim se slaže u redosljedu čak prvih četiriju

¹⁵ Riječ je zapravo samo o petoj stopi jer je u šestoj, koja je u epskom heksametru kao katalektičkom stihu uvijek dvosložna, moguć samo spondej ili trohej, koji na kraju stiha ima metričku vrijednost spondeja.

¹⁶ Isp. Duckworth, o. c., Tablica I.

¹⁷ Isp. Duckworth, o. c., str. 73.

oblika (*ds*ss, *ds*ss, *ds*ds, *sd*ss), dok je u Ovidija redosljed sasvim drugačiji, a ni u prvih osam ne nalazimo Lukrecijev i Vergilijev četvrti *sd*ss. I omjerom stopa u prvih osam oblika Lukrecijev je heksametar očito bliži Vergilijevu: 14 daktila i 18 spondeja.

Kako s time stoji stvar u Boškovića? Ako bolje pogledamo priloženu tablicu, vidjet ćemo da je Bošković najbliži Vergiliju. To izlazi ne samo otuda što je i u njega najfrekventniji oblik *ds*ss nego i što se među njegovim prvim osam, doduše u drugačijem redosljedu (1, 3, 5, 2, 4, 6, 0, 7), nalazi čak sedam Vergilijevih (u Ovidija samo četiri, u Lukrecija šest), bez osmoga *sdds* (koji je u njega deseti), i što im je omjer onih stopa isti: 12 daktila i 20 spondeja.

Boškovićevu bliskost Vergiliju pokazuje i frekvencija (postotak) njegova prvog, prvih četiriju i prvih osam oblika: 15·80 — 45·50 — 71·50, što u Vergilija iznosi 14·39 — 46·95 — 72·78, u Ovidija 13·08 — 48·37 — 81·62, a u Lukrecija 20·20 — 54·34 — 79·81.¹⁸

Bez obzira dakle je li ovdje Boškovićevo povodenje za Vergilijem, odnosno Lukrecijem bilo svjesno ili, prije, nesvjesno, već iz ovoga je aspekta vanjske metrike očita njegova predilekcija za određene rimske pjesnike, kao i to da je temeljito poznao njihovu versifikaciju.

Cezure i dijereze. Rečene utjecaje i individualne crte još će nam bolje pokazati razne pojedinosti unutrašnje metrike, pri čemu ćemo i ovdje u okviru raspoloživa prostora razmotriti ukratko samo one važnije.

Dominantnoj središnjoj cezuri, a to je u rimskom i neolatinskom heksametru podjednako ona iza pete polustope ili, kako se danas radije veli, iza treće jačine, tj. pentemimera (P) ili *semiquinaria* — osigurano je mjesto kao usjeku sintaktički jačega ili slabijeg intenziteta, ili bar kao običnoj granici među riječima, u rimskih pjesnika, Boškovićevih versifikacijskih uzora, ovako: u Vergilija 83·3, Lukrecija 86·2, Horacija 87·9 i Ovidija 89·6%.¹⁹ U Boškovića je pak postotak dosta niži, 77·8%, a najbliži je Vergilijevu. Znatna razlika među rimskim pjesnicima i Boškovićeva u odnosu na njih može se objasniti različitom u njih frekvencijom druge središnje cezure, koja isključuje prvu, tzv. trohejske (Kt), a ta se u augustovskih pjesnika najčešće javlja unutar trojnoga sistema T + Kt + H, kao u ovom Boškovićevu primjeru:

I 19 *Ante tamen/ Pindique/ patrem/ doctasque sorores,*

a dijelom i time što kakva »teška« tj. višesložena riječ elidira posljednji slog prethodne riječi koji pada u P, a proteže se do heftemimere (H), npr.

¹⁸ Za rimske pjesnike donosi takve podatke Duckworth, o. c., Tablica I.

¹⁹ Ovi se podaci, kao i drugi u ovoj radnji, temelje na analizi prvih tisuću stihova Lukrecijeva epa, Vergilijeve *Eneide*, Horacijevih *Satira* i Ovidijevih *Metamorfoza*.

I 29 *Aptior et long(um) ignotas/ deprendere leges,*
u čemu se Boškovićeva praksa slaže uvelike upravo s Vergilijevom.²⁰

Teška riječ onemogućuje pentemimeru i unutar starijih ritmičkih obrazaca T + H ili T + 2. dij. + H (češćih u Lukrecija negoli Vergilija), za što također ima, osobito za ovaj drugi, zamjetljiv broj primjera i u Boškovića, npr.

IV 876 *Assidua/ prospectandos/ caligine montes*²¹

II 792 *Ante oculum/ solet/ extrorsum/ suspendier ut iam.*²²

Primjeri s elizijom, koji su u Boškovića znatno brojniji, približuju se ovim prozodijskim zahvatom uvelike onima prvima, npr.

IV 265 *Sese inter/ facil(e) invenies/ quantum ipsius orbis.*²³

O ostalim slučajevima gdje je ta središnja cezura onemogućena bit će govora u napomenama uz drugu i treću dijerezu.

Inače, na mjestu pentemimere Bošković u principu ne dovodi u rasporak sintaksu i metar, nego na tome mjestu nalazimo (otprilike u tri četvrtine primjera) sintaktičku granicu koja je negdje jače, negdje slabije izražena bilo prirodnim bilo artificijelnim redom rečeničnih dijelova, kako je to, naprimjer, u početnih pet tihova njegova epa:

*Cur quondam aethereas/ Titan sine nube per auras,
Dum micat et puro/ respergit lumine terras,
Praetexat subita/ nitidos ferrugine vultus
Impatiensque morae/ fuscis nox prōdeat alis
Atra die medio/ stellasque inducat Olympo.*

U preostalim primjerima sintaktičko je težište prebačeno najčešće na heftemimeru, a rijetko na bukolsku ili pak treću dijerezu, npr.

I 89 *Quis tamen et formas omnes/ et nomina pandat*

II 554 *Cynthia cum Phoebō coniungitur;/ ille boreis*

I 492 *Communis patriae decus/ atque aeterna Ragusae.*

Po uzoru na Lukrecija i Vergilija, i Bošković upotrebljava kadšto pentemimeru između dviju riječi, od kojih je druga enklitika, ili iza elidiranog sloga, npr.

II 1170 *Si prima et media at/qu(e) extrema in parte recondat*

V 97 *Tu praesens moderar(e),/ incertos tu rege gressus.*²⁴

²⁰ Na tisuću analiziranih stihova u Boškovića ima 39, a u Vergilija 42 primjera, u Lukrecija pak 13, a u Ovidija samo jedan.

²¹ Isp. i I 30, IV 740, 742, V 51, 289, 676.

²² Isp. i I 156, 746, II 864, 956, 1056, 1147, 1183 itd.

²³ Isp. i I 395, 943, II 914, III 83, 837, 938, IV 265 itd.

²⁴ Isp. i I 122, 192, 438, 796 itd.

Za ritmičku sliku Boškovićeve pentemimerski strukturirana heksametra karakteristično je i to da se, po uzoru na starije rimske daktilike, za kojima se u tome povodi i Vergilije, može naći ispred P kakva jednosložena riječ, što se u Boškovića događa čak u 3% stihova. Međutim, u polovici primjera jednosloženoj riječi prethodi druga jednosložna, što nije bilo zazorno ni klasičkim daktilicima. Isp. npr.

I 478 *Ast aequo cum vix/ discedat callis ab orbe.*²⁵

O primjerima u kojima jednosloženoj riječi prethodi sintaktički naglašena druga dijereza bit će govora dalje.

Druga središnja cezura, ona iza trećega troheja ili, kraće, trohejska (Kt), javlja se najčešće, kako je rečeno, unutar obrasca T + Kt + H, ali u pravilu samo kao obična granica među riječima, jer je sintaktičko težište u tom slučaju prebačeno sa središnje na bočnu cezuru, heftemimeru, npr. u Boškovića:

II 108 *Accipiunt redduntque iubar/, quod Phoebus ab alto.*

Dapače, kako je to i inače često u latinskom heksametru, obrazac je u znatnom broju primjera okrnjen zbog elizije sloga u Kt, npr.

I 9 *Aggrediar/ penitusqu(e) imas/ educere causas.*²⁶

Obratan je slučaj izvanredno rijedak, naime da je za volju trohejske cezure elizijom onemogućena pentemimera:

III 661 *Astra tubo,/div(a) ipsa/tuas/ me adduxit ad aedes.*

U Boškovića, međutim, za razliku od njegovih rimskih uzora, jampska se riječ unutar rečenog obrasca, koja zaprema prostor između Kt i H, vrlo rijetko veže gramatički uz stražnji, a ne prednji dio stiha (kao gore — *tuas* — *aedes*), što se u Vergilija i Ovidija događa otprilike u četvrtini svih primjera analiziranih stihova, kojima je očito bilo stalo do takva kontrastiranja sintakse i metra. Isp. i

I 38 *Sculpere mos/ cochleisque/pares/ inducere spiras.*

Ipak, ni sintaktički jače naglašena Kt, bilo unutar bilo izvan rečenog obrasca, nije u Boškovića isključena (kao što je, naprimjer, u Lukana):

IV 82 *Pene umbram/ dixere,/ suo/ qui nomine docti*

I 241 *At perstant immota,/ nigranti et proxima limbo.*²⁷

U vezi s obrascem T + Kt + H vrijedno je spomenuti i to da se taj u Boškovića, kao i u augustovskih pjesnika, često javlja u gipkijem, raščlanjenijem obliku T + 2. dij. + Kt + H, npr.

I 6 *Cur, sudo/ dum/ laeta/ nitet/ Latonia coelo.*²⁸

²⁵ Isp. i I 469, 480, III 229, 273, 290, 668 itd.

²⁶ Isp. i I 53, 86, 414, 422, 455, II 118, 170, 519, 589 itd.

²⁷ Isp. i II 1212, 1365, III 147, 721, 803, 1025, 1026, IV 135.

²⁸ Isp. i I 20, 43, 473, II 121, 137, 163, 502 itd.

O heftemimeri neka bude dovoljno što je rečeno uz trohejsku cezuru i pentemimeru te dalje u napomenama uz drugu dijerezu.

Tzv. Hermannov most, kojim je zabranjena cezura iza četvrtog troheja u grčkom, ne vrijedi za latinski heksametar, pa je na tom mjestu, u ograničenom broju, moguća i u Boškovića ne samo obična granica među riječima nego i jači sintaktički usjek, npr.

I 489 *Haec fuerit triplo magis ampla! bis ille duobus.*²⁹

S time u vezi napominjem da se u Boškovića amfibraške riječi javljaju isključivo na prostoru između četvrtoga i petog troheja, npr.

I 28 *Servare aethereos cursumque /notare/ fugacem.*³⁰

A to znači da u Boškovića ne nalazim onu simetričnu strukturu prednjega polustiha kojom je obilježen početak *Eneide: Arma/ virumque/ cano*, s amfibraham u sredini, što iznenađuje s obzirom na njegovu neospornu načitanost i privrženost upravo Virgilijevim ritmičkim strukturama.

Što se tiče upotrebe tritemimere, ona se u latinskom heksametu općenito, pa tako i u Boškovića, javlja u pravilu kao ritmički usjek, i to najčešće unutar pokazanog obrasca T + Kt + H, odnosno T + 2. dij. + Kt + H, a kao sintaktička granica najmarkantnija je u primjeni zakoračenja, gdje se opet u Boškovića, kao i u njegova uzora Vergilija, vrlo često prebacuje na početak donjeg stiha glagolski predikat takva metričkog oblika (- U U -), npr.

I 8—9 ... *Latiis memorare Camoenis/ Aggrediar* ...³¹

Što je rečeno za tritemimeru, vrijedi najvećim dijelom i za dijerezu iza prve stope (D). Ona se naime javlja ili kao rjeđa ritmička alternativa tritemimeri u gornjem obrascu, npr.

IV 306 *Temporis/ intervalla/ fluent/ maiora vicesque*

ili kao sintaktički usjek u zakoračenju, npr.

IV 401—2 *Vere novo molitur iter, qua se utraque iungit
Semita, tum gelidas orbis procurrit ad oras
Signifer* ...

O petoj dijerezi bit će govora unutar odjeljka o završetku stiha.

Četvrta, tzv. bukolska dijereza (B), javlja se u latinskom heksametu najčešće kao obična granica među riječima, jer je sintaktički, za razliku od grčkoga, znatno slabije upotrijebljena. Tako se u Boškovića javlja u manje od 1% stihova, npr.

²⁹ Isp. i IV 355, V 90.

³⁰ Ostali su primjeri: I 31, 69, 83, 559, II 111, 620, III 633, 652, 669, 670, 672, 691, IV 355, 396, 764.

³¹ Isp. i I 3, 8, 14, 71, 74, 76, 81, 94 itd.

II 509 *Nec vero et moles/ non convenit:/ umbra nitentem.*³²

U ritmičkom pogledu vrijedno je kod toga ukazati na ovo dvoje: prvo, uz tako upotrijebljenu dijerezu očuvano je uvijek mjesto i pentemimeri; drugo, četvrtu stopu u tom slučaju daleko češće čini daktil kod Vergilija, dok u Lukrecija preteže spondej. U Boškovića je pak omjer 5:1 u korist daktila.

Ostale su se dvije dijereze, ona iza druge i treće stope, smatrale u klasičnom heksametru neregularnima i ritmički nepoželjnima, a napose su se izbjegavale kao sintaktičke granice jačega intenziteta. No klasički su ih pjesnici i kao takve kadšto upotrebljavali da bi, dovodeći u rasporak ritam i sintaksu na tim osjetljivim dijelovima stiha, postigli svojevrsan stilistički efekat.

Dijereza iza druge stope javlja se kao ritmički dopušten usjek unutar spomenutoga starijeg sistema T + 2. dij. + H ili, također rijetko, u pentemimerski oblikovanu prednjem polustihu gdje ispred P stoji kakva jednosložena riječ, o čemu je već bilo govora.

Međutim, gramatičkim vezanjem jednosložene riječi uz stražnji polustih, iz takvih su se primjera razvili oni sa sintaktički naglašenom drugom dijerezom, u kojima je postignut spomenuti efekat, tzv. prevareno očekivanje. Najčešće se radi o kakvu vezniku: *et, ac, atque(e), at, ast, aut, ut*, a pojedinačno se javlja *haud, heu, hinc, hoc, en i tu*, npr.

I 367 *Extulerunt caput/ et terras fugere iacentes*

I 345 *Ad Boream rapit/ atque immoto cardine figit*

V 152 *Immitis color!/ Heu quantis moralia corda.*³³

Takvi su primjeri najčešći, no ima nešto i onih u kojima je granica kod druge dijereze elizijom svedena na minimum, npr.

I 192 *Rursus adire de(um)/ atque accedere comminus audent.*³⁴

I unutar spomenutoga sistema T + 2 dij. + H, dijereza može biti povremeno iskorištena kao sintaktičko težište umjesto heftemimere, npr.

II 80 *Vibrantem/ iubar,/ extremi/ qui margine regni*

II 699 *Sive meet/div(a),/ oppositum/ seu flectat ad Austrum.*³⁵

Svih zajedno primjera sintaktičke druge dijereze ima u 1,72% Boškovićevih stihova, što je znatna frekvencija i za antički heksametar.

³² Isp. i II 146, 164, 179, 554, 581 itd.

³³ Ostali su primjeri: I 249, 263, 358, 409, 401, 606, 743, 822, 844, 940, 948, +5, +6, II 141, 197, 250, 280, 324, 373, 522, 524, 543, 583, 597, 610, 658, 743, 1047, III 68, 72, 79, 199, 246, 436, 442, 490, 493, 640, 658, 853, 915, 918, IV 10, 21, 30, 35, 86, 92, 124, 264, 286, 298, 398, 454, 570, 576, 599, 754, 880, 950, 952, V 156, 181, 301, 330, 338, 395, 558, 586, 591, 796, 860, 965, 970, + 22.

³⁴ Ostali su primjeri: I 506, II 30, 778, III 669, IV 826, V 9, 35, 269.

³⁵ Ostali su primjeri: II 85, 148, 834, 1147, III 441, IV 410, 938.

Što se tiče treće dijereze, njena je upotreba u klasičkom heksametu još ograničenija, jer je ona dopuštena, i kao obična granica među riječima, samo u slučaju kad je mjesto središnje cezure slobodno, ako i nije sintaktički iskorišteno. No klasički pjesnici, a po njima neolatinški, pa tako i Bošković, znaju kadšto pod gornjim uvjetom upotrijebljenu treću dijerezu različito sintaktički opteretiti, dovodeći time svjesno, kao u pokazanim primjerima druge dijereze, u opreku one dvije veličine, tj. sintaksu i metar. To pak čine iz stilističkih razloga, stoga naime da bi, ostavljajući središnjoj cezuri ulogu regulatora ritma a sintaktičko težište prebacujući na dijerezu, ostvarili što efikasnije onaj već spomenuti momenat prevarenoga očekivanja na tom najosjetljivijem dijelu heksametra.

Sintaktički najblaži onakvi su primjeri u kojima riječ koja zaprema ostatak treće stope stoji *apò koinoú* prema dijelovima rečenice što se nalaze u prednjem i stražnjem polustihu, kao u Boškovića:

II 312 *Non abdit dorso — Venus — affunditque tenebras,*

gdje je subjekt stavljen između dva predikata.³⁶

Ostali su primjeri znatno brojniji, tj. oni u kojima se ostatak treće stope sintaktički veže uz prednji polustih, npr.

I 210 *Quodque suum prodit iubar/ aut sua forma locusve.*³⁷

Ovdje ima dosta primjera gdje je tako iskorištena dijereza zasjenjena elizijom, npr.

II 1184 *Telluris magnae gremi(um)/ infra Tartara et imos*

III 384 *Naturae aggrediar part(em)/ atque arcana docebo.*³⁸

O primjerima u kojima za trećom dijerezom slijedi »teška« riječ, koji čine rjeđi ritmički obrazac unutar stražnjega polustiha, bit će posebno govora u sljedećem odjeljku.

Po strani od svih ostalih primjera stoji samo jedan u Boškovića, naime gdje jedna riječ zaprema cijelu treću stopu, premošćujući na taj način obje središnje cerure, P i Kt. Time se pak heksametar praktički raspada na dva potpuno jednaka dijela (od po 12 *morâ*), što se u klasičko doba nije prakticiralo³⁹ kako bi se kojim usjekom u trećoj stopi omogućila poželjna promjena ritma, od silaznoga u uzlazni. A dijereze općenito takvu promjenu ne dopuštaju:

³⁶ Isp. i II 1135, III 656.

³⁷ Ostali su primjeri: I 492, 589, + 9, II 9, 359, 780, 1011, 1349, III 163, 242, 450, 913, IV 302, 427, 743, 757, 806, V 262, 265, 272, 582, 766, 867, 886, 993, + 18.

³⁸ Ostali su primjeri: I 365, 371, 684, II 1, 134, 638, 693, 1195, III 415, 467, 477, 617, 651, 694, 797, 827, 1007, IV 195, 239, 253, 499, 508, 821, 892, 956, V 128, 205, 388, 397, 468, 922.

³⁹ Isp. ipak u Horacija, A. P. 41: *Nec facundia /deseret/ hunc nec lucidus ordo.*

III 254 *Fortē aciem, /discrumpitur/ ilicet et petit omnis.*

Svih zajedno primjera sintaktičke treće dijereze ima u 1,65% Boškovićevih stihova, što je relativno mnogo.

Stražnji polustih i režim četvrte stope. U ritmičkom pogledu stražnji polustih latinskoga heksametra pokazuje nekoliko specifičnih crta na koje je vrijedno ukazati radi daljnjeg testiranja Boškovićeva odnosa prema njegovim metričkim uzorima, odnosno radi registriranja daljnjih versifikacijskih utjecaja antičkih autora na Boškovića.

Kao prvo, dok se u posljednje dvije stope latinskoga heksametra iktus i akcent, s rijetkim izuzecima,⁴⁰ podudaraju, u četvrtoj se stopi — moglo bi se reći — takav sklad prije izbjegava negoli traži. Zašto je to tako, nije još u nauci dovoljno objašnjeno.⁴¹ Ustanovljeno je, međutim, da se pjesnici vladaju kod toga različito: u nekih je naime postotak podudaranja viši, u drugih niži, a postoje stanovite razlike i u djelima jednoga istog pjesnika. U Vergilija, u koga je najniži, iznosi 36·08% u *Georgikama*, u *Eneidi* 37·78% u *Bukolikama* 39·73%. U drugih je pak rimskih daktilika znatno viši: u Lukrecija, naprimjer, iznosi 47·64, u Horacija 48·54, u Ovidija 50·0.⁴² U analiziranim odlomcima Boškovićeva epa dolazi do takva podudaranja u rasponu od 29 do 50%, a prosječno u 40·1% stihova. To znači da je i ovdje Bošković najbliži Vergilijevoj praksi, a blizak mu je i po upotrebi tzv. moloskih riječi, tj. trosložnih s tri duga sloga, koje ispunjuju drugu polovicu treće i četvrtu stopu, kad dolazi do rečenog podudaranja, npr.

I 2 *Dum micat et puro /respergit/ lumine terras.*⁴³

Za ritmičku sliku druge polovice latinskoga heksametra, njezina početnog, odnosno središnjeg dijela, nisu irelevantne ni sljedeće dvije pojedinosti koje su također neolatinski pjesnici, pa tako i Bošković, u većoj ili manjoj mjeri usvojili od svojih antičkih uzora.

Kod prve se radi o pridržavanju tzv. Marxova zakona po kojem, iza pentemimere, jednosložna riječ duga sloga ili dvosložna s dvije kraćine ne dolazi ispred spondejske riječi, nego slijedi za njom (ako je to, naravno, jezično i prozodijski moguće) kao u često navođenom primjeru s početka *Eneide*:

I 1 *Arma virumque cano, /Troiae qui/ primus ab oris,*

umjesto gramatički prirodnijeg redosljeda: *qui — Troiae*. Kako se obično uzima,⁴⁴ pjesnici pribjegavaju tomu neprirodnom redu riječi zato da bi se uklonili nepoželjnoj trećoj dijerezi (označeno crticom). U tom slu-

⁴⁰ V. o tome u sljedećem odjeljku pod b) i e).

⁴¹ V. poblje Crusius, o. c., str. 29, Duckworth, o. c., str. 19.

⁴² Isp. Duckworth, o. c., Tablica II.

⁴³ U *Eneidi* se molske riječi javljaju u 8%, a u Boškovića u 7% stihova.

⁴⁴ Isp. npr. Crusius, o. c., str. 52.

čaju dolazi također do onoga nepodudaranja iktusa s akcentom u četvrtoj stopi. Međutim, spomenuti zakon ni u antičkih pjesnika nije vrijedio apsolutno, a mnogi ga se neolatiniski pjesnici još slabije pridržavaju. To čine gotovo isključivo iz sintaktičko-stilističkih razloga, onda naime kad žele ostvariti onaj u heksametru inače vrlo čest raspored unutar hiperbata po kojem pridjev, genitiv posvojni ili prilog i dr. zaprema početak drugoga polustiha, a njegov matični član (imenica, glagol) završetak heksametra (kao u gornjem primjeru *Troiae — ab oris*). Tako i u Boškovića:

- I 493 *pronas cui Pegasus alas*
 II 185 *solis dum iungitur igni*
 II 597 *densis se passibus infert*.⁴⁵

U drugim se pak slučajevima radije pridržavaju prirodnijeg reda riječi, pa se ne obaziru na spomenuti zakon. Isp. u Boškovića:

- I 891 *quo solis respuit ignes*
 II 152 *dum Titan deficit, umbra*
 V 490 *se pandit latior isdem*.

U Boškovića je međutim omjer jednih i drugih primjera 4:1 u korist rečenoga zakona, što je i za antičke pjesnike dobar omjer.

Druga ritmička osobitost tiče se središnjega dijela stražnjega polustiha, koji je povremeno oblikovan na taj način da kakva »teška«, tj. višesložna riječ, veličine sedam ili više *mora*, zaprema cio prostor od treće dijereze do petoga troheja ili kraja pete stope. U tom su slučaju njome premošćena sva ona mjesta na kojima inače očekujemo kakvu pauzu ili bar granicu među riječima, a to su: heftemimera, eventualno cezura iza četvrtog troheja i bukolska dijereza. Iz toga razloga, a i zbog otkrivene treće dijereze, to je jedan od najkrućih obrazaca antičkoga heksametra, ali još uvijek regularan i u klasičko doba, premda relativno rijedak. Po sintaktičkom kriteriju primjeri se općenito mogu svrstati u ovih nekoliko skupina:

a) ostatak treće stope i rečeni obrazac stoje u više-manje tijesnoj međusobnoj vezi, npr.

- I 16 *Uranie, terras /quae — dedignata/ iacentes*
 III 626 *Testis ades, gentis /decus — immortale/ Garampae*
 V 857 *Quin et longa satis /post — intervalla/ viarum*⁴⁶

b) elizijom je granica među gornjim dijelovima svedena na minimum:

- I 41 *Et memorant culti /mir(a) instrumenta/ Grahami*

⁴⁵ Isp. i I 4, 64, 450, 493, 850, II 178, 591, III 205, 262 itd.

⁴⁶ Ostali su primjeri: II 591, 788, III 78, IV 208, 356, 513, 616, 716.

III 426 *Excurrit rhombus, /Phoeb(i) exoriatur/ ab aura*⁴⁷

c) uz sve spomenute usjeke premošćena je i treća dijereza, što je najčešći slučaj u Homerovu, a najrjeđi u latinskom heksametru: jedna riječ veličine devet *mora* zaprema cio prostor od pentemimere do petoga troheja, npr.

IV 939 *Attonito vultu /circumspectabat/ euntes*⁴⁸

d) dio rečenice u trećoj slabini stoji *apò koinoû* prema prednjem i stražnjem polustihu:

II 9 *Auratasque trabes — locat — immanesque columnas*⁴⁹

e) dio u trećoj slabini sintaktički pripada prednjem polustihu — raskorak između sintakse i metra:

III 588 *Extulit Eois /caput, ardentisque/ per horam
Effudit radios...⁵⁰*

f) dio u trećoj slabini sintaktički pripada prednjem polustihu, a prozodijskim je zahvatom, elizijom, tijesno vezan uz stražnji: to je najdrastičniji slučaj raskoraka između sintakse i metra unutar stiha, isp. npr.

III 266 *Curvarique sinu in /medi(o), incertisque/ cieri
V+14 Excipis hospitio /pingu(i), immensamque/ per urbem*⁵¹

Rjeđe se rečeni obrazac proteže do kraja pete stope:

V 659 *Alternant, alios /et — prospectantibus/ intro
II 318 Sunt quae se possint /medi(a) interponere/ dumque.*⁵²

Kadšto se takav obrazac započinje kod trohejske cezure, što dakako biva mnogo rjeđe, koliko je naime i ta cezura rjeđa u latinskom heksametru od pentemimere. Isp. npr.

III 564 *Sic etiam fixosque /pol(o), errantesque/ per axem.*⁵³

U zaključku naglasimo da je Bošković i ovdje brojčano i strukturno najbliži Vergiliju: u njega se taj obrazac javlja u 1:5%, u Vergilija u 2:5%, Horacija 2:9%, Ovidija 3:1% stihova, a u Lukrecija samo dvaput

⁴⁷ Ostali su primjeri: I 75, 276, 362, 374, II 1152, III 961, IV 120, 354, 721, V 125, 210, 507, 543, 646, 753, 842.

⁴⁸ Ostali su primjeri: III 177, 974, 1008, IV 244.

⁴⁹ Isp. I I 528, II 315.

⁵⁰ Ostali su primjeri: I 984, III 365, 834, 944, IV 449.

⁵¹ Ostali su primjeri: I 217, 768, 871, II 153, 1183, III 10, 82, 248, 285, 300, 378, 427, 519, 655, 792, IV 827, V 359.

⁵² Ostali su primjeri: I 528, 628, + 41, II 1035, III 1016, IV 211, 537, 550, 613, V 611.

⁵³ Takva su još samo ova dva primjera: I + 16 i III 250.

na prvih tisuću. U Boškovića je, nadalje, kao i u Vergilija, najčešći obrazac koji se proteže do petoga troheja, u Ovidija pak onaj do kraja pete stope, a u Horacija ih se dobar dio završava kod pete jačine, za što u Boškovića nema uopće primjera. Boškovićeva se pak osobitost ogleda u tome što u njega znatno pretežu primjeri s elizijom na mjestu treće dijereze, dok su u njegovih uzora češći oni bez nje.

Završetak stiha. Kao što je poznato,⁵⁴ latinski se heksametar završava, u pravilu, dvosložnom ili trosložnom riječju, pri čemu posljednje dvije stope mogu biti ispunjene na jedan od ova dva načina:

1) spondejskoj riječi prethodi daktilska riječ ili višesložna daktilskog završetka;

2) bakhejskoj riječi prethodi trohejska riječ ili višesložna trohejskog završetka.

To ujedno znači da je pri kraju klasičkoga heksametra regularan jedan od ova dva ritmička usjeka: u prvom slučaju onaj između pete i šeste stope, ili kod pete dijereze, a u drugom usjek unutar pete stope, tj. iza petoga troheja. To vrijedi i za Boškovićeve heksametar:

ad 1) I 2 *lumine terras*, I 3 *fer/rugine vultus*;

ad 2) I 11 *pande repostos*, I 5 *in/ducat Olympo*.

U rimskih je pjesnika nešto češći prvi, a u Boškovića drugi završetak i s njime vezani odgovarajući usjek; to iz toga razloga što je varijanta drugoga završetka, koju čini tročlani niz: trohej, kračina, spondej — što najčešće biva u slučaju kakva prijedložnog izraza, npr. I 1 *nube per auras*, I 25 *effundit in oras* — u Boškovića gotovo trostruko češća (16·3%) nego, naprimjer, u Vergilijevoj *Eneidi* ili Ovidijevim *Metamorfozama* (6·2%⁵ odn. 6·3%).

Međutim, u jednom je slučaju prvi završetak znatno češći od drugoga. Ako naime iza P slijedi moloska riječ, onda je i u rimskom i u neolatinskom heksametru općenito mnogo češća u petoj stopi daktilska negoli trohejska riječ. U Boškovića je omjer 4:1 u korist ovakvih primjera:

I 419 *Obruit et gelido /constringit/ frigore/ membra*.

Spomenuti regularni usjeci mogu biti povremeno i jače sintaktički iskorišteni, pa ne dijele kao obično (v. gornje primjere) samo riječ od riječi, nego se kod njih započinju i novi rečenični odsjeci, pa i nove rečenice, kao u Boškovića:

I 25 *Pandimus astrorum et positus motusque:/ quis ignes
Servare aethereos...*

V 878 *Se facies laevi constraverat aequore./ Solis
Irrupit radius...*

⁵⁴ Isp. Crusius, o. c., str. 54, Koster, o. c., str. 325.

Ovdje se u sljedećem postupku Bošković očito poveo za Horacijevom osebujnom praksom u *Satirama*. Naime, na pedeset mjesta (ili u 0.90% stihova kolik je i Horacijev postotak) na kraju heksametra stoji *atque* kojim se započinje nov odsječak rečenice, npr.

I 135 *Productisque dies exaequat noctibus atque*
*Committit luci tenebras...*⁵⁵

Svi ostali tipovi završetka, u kojima su ili premošćeni navedeni usjeci ili se umjesto njih javljaju drugi — a to su onaj iza pete ili šeste jačine — relikviti su starije strukture heksametra, i samo se povremeno javljaju u klasičnih pjesnika, a mogu se svrstati u ovih nekoliko skupina :

a) *peterosložna* riječ zaprema posljednje dvije stope. Takvi su završeci još relativno česti u Lukrecija,⁵⁶ no augustovski su ih pjesnici (s izuzetkom Horacija) brižno izbjegavali u latinskim riječima, upotrebljavajući ih gotovo isključivo u grčkim vlastitim imenima. Boškovićevi pak primjeri i frekvencijom (0.80%) i sadržajem uvelike podsjećaju na Lukrecijevu praksu, npr. I 803, V 61 *materiam*;⁵⁷

b) *četverosložna* s dva kratka sloga za kojima slijede dva duga, a ispred nje, u jačini pete stope, *jednosložna* riječ ili posljednji slog višesložne riječi, tj. primjeri sa starijim usjekom iza pete jačine, kakvi su u Boškovića II 164 *at radiantis* ili V 303 *purpure/ós hyacinthos*;⁵⁸

c) iz gornjeg završetka, raščlanjivanjem četverosložne riječi na dvije dvosložne, prihijsku i spondejsku, razvio se rjeđi klasički završetak, koji u istom postotku (1.0%) nalazimo i u Boškovićeva uzora Vergilija, npr. II 146 *et Venus alma*;⁵⁹

d) *četverosložna* riječ ili trosložna produžena enklitikom *que* zaprema sama posljednje dvije stope, u slučaju tzv. *versus spondiacus*-a, npr. I 66 *intervallis*, I 280 *abreptamque*.⁶⁰ Na dva mjesta, II 802 *et maiores* i V 7 *et mendacis*, sačuvan je onaj stari usjek iza pete jačine.⁶¹ U Boškovića se *v. spondiacus* javlja jednom na 160 stihova, češće nego u njegovih rimskih uzora;

⁵⁵ Ostali su primjeri: I 310, 322, 628, 782, 866, II 29, 61, 163, 206, 266, 356, 360, 416, 804, 806, 860, 937, 1199, 1217, 1253, 1256, III 658, 717, 782, 879, 888, 924, 945, 950, 977, IV 114, 118, 320, 368, 875, V 100, 216, 249, 339, 376, 382, 515, 530, 648, 667, 885, 710, 808, 941.

⁵⁶ Isp. npr. I 3, 29, 63 itd.

⁵⁷ Ostali su primjeri: II 668, 1165, 1238, 1354, III 418, 515, 720, 820, 913, 940, IV 218, 439, 593, 626, 823, 902, V 65, 67, 104, 126, 271, 323, 375, 392, 413, 420, 509, 683, 684, 707, 718, 743, 751, 771.

⁵⁸ Ostali su primjeri: I 517, II 848, 904, III 870, IV 32, 722, V 419.

⁵⁹ Isp. i III 215, 221, 254, 259, IV 346, 368, 372, V 404, 450, 818.

⁶⁰ Ostali su primjeri: I 51, 720, + 18, II 84, 243, 358, 495, 846, 862, III 67, 102, 369, 373, 760, 777, 894, 934, IV 28, 121, 140, 194, 226, 270, 418, 554, 614, V 235, 532, 688, 735.

⁶¹ U Lukrecija, naprimjer, IV 475 *ac mansuescat*.

e) *jednosložna riječ*, koju su po ugledu na Homera uveli na kraj latinskoga heksametra stariji rimski daktilici (Enije, Lucilije). Ako se ispred nje nađe kakva višesložna riječ, dolazi do onoga vrlo rijetkog raskoraka između iktusa i akcenta u posljednje dvije stope latinskoga heksametra,⁶² npr. I 134 *divum pater atque hominúm rex* (preuzeto od Vergilija, En. I 65), II 1122 *adeó cum*.⁶³ U drugim slučajevima učinak nije tako drastičan, tj. kad prethodi druga jednosložna riječ, npr. I 204 *qua se*,⁶⁴ pogotovu ako je njihov slijed znatnije obilježen sintaksom, npr. II 1330 *fas est*, IV 308 *per te*.⁶⁵

Od ostalih razlikuju se sljedeća dva primjera: II 319 *sunt, quae* i II 386 *nec, dum*. U njima se naime nova rečenica započinje u šestoj slabini, dakle najdalje pri kraju heksametra, kod čega se Bošković mogao ugledati na Horacijevu praksu u *Satirama*.⁶⁶

Po ugledu na klasičke pjesnike, u Boškovića se kadšto heksametar prividno završava trosložnom umjesto dvosložnom stopom, pri čemu se metrička pravilnost uspostavlja u jednom slučaju sinicezom, a u drugom elizijom kritičnoga sloga.

Primjera je siniceze dvanaest (*aureus* 8, *alveus* 3, *fuerunt* 1), npr.

I 147 *Postremos cohibent Phryxei velleris auream*

II 843 *Assimilis formae, tenuissima tendere fûêrunt*.⁶⁷

Hipermetarskih je stihova trinaest, od kojih se 12 završava na *-que*, npr.

I 364 *Et paribus torquent gyris fugiuntque sequunturqu(e)*
Immutata . . .

III 296 *Affusos vallesque imas et culmina monti(um)*
*Edita . . .*⁶⁸

Na koncu spomenimo i to da je u Boškovića kraj stiha rjeđe sintaktički zatvoren nego u njegovih uzora. To se dobro vidi odatle što u njegovu epu samo u otprilike 40% stihova nalazimo na tom mjestu kakvu interpunkciju, dok se to u Vergilija, Ovidija, Lukrecija i Horacija događa u više od 50% stihova. Bošković naime radije dovodi ovdje u konflikt sintaksu i metar nego da kraj rečenice ili kraj zaokružena

⁶² Takvi su i neki primjeri pod b), samo što do toga raskoraka dolazi ondje u petoj, a ovdje u šestoj stopi.

⁶³ Ostali su primjeri: III 174, 454, IV 611, V 201.

⁶⁴ Ostali su primjeri: I 219, 577, 844, II 32, 166, 201, 218, 425, 497, 792, 845, 869, 925, 1233, 1268, 1355, 1368, 1370, III 95, 219, 288, 547, 598, 676, 835, 881, 1025, IV 26, 384, 558, 767, V 36, 42, 488, 516, 746, 802, 813, 849.

⁶⁵ Isp. i III 93, 570.

⁶⁶ Npr. *Sat.* II 7, 78 *nam*.

⁶⁷ Ostali su primjeri: I 678, II 81, 472, 762, III 639, IV 329, 883, 928, 952, V 47.

⁶⁸ Ostali su primjeri: I 439, 765, II 578, 1377, III 342, 562, IV 362, 596, V 439, 642, + 10.

rečeničnog dijela zaključiti s krajem heksametra. To znači da je njegov stih znatno češće »otvoren«, tj. izložen zakoračenju većega ili manjeg intenziteta. Za ilustraciju toga donosim prvih devet redaka s početka epa, gdje je ustvari u samo jednoj, voluminoznoj i napregnutoj rečenici sadržana ekspozicija radnje, u rečenici funkcionalno zbijenoj nizom zakoračenja (označeno spacionirano), a ne isjeckanoj uobičajenim i očekivanim pauzama:

*Cur quondam aethereas Titan sine nube per auras —
Dum micat et puro respergit lumine terras —
Praetexat subita nitidos ferrugine vultus
Impatiensque morae fuscis Nox prodeat alis
Atra die medio stellasque inducat Olympo;
Cur, sudo dum laeta nitet Latonia coelo,
Nunc tenebris condat caput et nunc sanguine multo
Inficiat frontem, Latiis memorare Camoenis
Aggrediar penitusque imas educere causas.*

Zaključak. Analiza ritmički relevantnih čimbenika pokazala je da se Bošković, gradeći svoj heksametar, odlučio — izuzevši manje pojedinosti koje duguje Horaciju i nekim drugim pjesnicima — za praksu svojih glavnih literarnih uzora, Vergilija i Lukrecija. To je i razumljivo imajući u vidu književnu vrstu u kojoj se želio iskazati. Otuda u njegovu heksametru uz pretežno klasičke crte podosta i onih arhaičnijih, zbog čega njegov stih možemo označiti kao heksametar vergilijevsko-lukrecijevskog tipa. Privrženost upravo Lukreciju i Vergiliju i nadahnutost njihovim stvaralaštvom pokazao je općenito, s jedne strane, umjerenim potenciranjem arhaičnosti, a s druge znalačkim oblikovanjem napregnutije i po ritam konfliktnije fraze.

Versifikacijskom umješnošću, prozodijskom besprijekornošću i metričkom pravilnošću osigurao je sebi Bošković istaknuto mjesto među latinskim pjesnicima u povijesti toga antičkog stiha u Hrvata.

*Branimir Glavičić: RUĐER BOŠKOVIĆ'S VERSIFICATION TECHNIQUE***S u m m a r y**

Bošković's main poetic work is the long epic poem dealing with the natural sciences *De solis ac lunae defectibus* (Concerning the solar and lunar eclipse) which was inspirationally composed in the manner of the Roman Classics Virgil and Lucretius.

The poem is composed in dactylic hexameter. An analysis of the rhythmically relevant factors (the relation of dactyls to spondees, the use of caesures and diaeresis, the organization of the fourth foot, verse endings, etc.) has shown that Bošković, in composing his hexameter, chiefly relied on the practice of his chief literary paragons. Alongside predominantly Classic feature, his hexameter shows features that are more archaic and because of this we can designate his verse as hexametric in the Virgilian-Lucretian mode.

With his skillful versification, irreproachable prosody and metric regularity, Bošković has secured for himself an outstanding position among the Latin poets in the history of this antique form among the Croats.